

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МОЛОДОГО ПЕДАГОГА ЯК УМОВА ЙОГО ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті розкриваються питання розвитку професійної самосвідомості. Зокрема зазначається, що професійна самосвідомість є неодмінною психологічною умовою ефективності процесу професійного становлення майбутнього педагога. Підкреслюється позитивний вплив активного і систематичного професійного самопізнання, спрямованого на формування адекватного уявлення про себе як суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності.

Ключові слова: професійна самосвідомість, самопізнання, актуальна самооцінка, ретроспективна самооцінка, потенційна самооцінка, самоактуалізація, саморегуляція.

Соціально-економічні процеси, що розгорнулися у сучасному суспільстві, ставлять підвищені вимоги до професіоналізму спеціалістів усіх рівнів.

Професіоналізм – одна з найсуттєвіших характеристик людини будь-якої професії. Однак не вельми високий рівень професійної підготовленості керівників різних ланок за останні роки призвів до того, що Україна з країни з великим науковим, економічним потенціалом перетворилася на країну, що за рівнем життя конкурує хіба що з державами третього світу. З одного боку, причиною цього може бути гонитва за матеріальними статками, а відтак, нехтування усіма законами розвитку економіки, з іншого – низька професійна самосвідомість працівників (риса, що є, на наш погляд, основою формування людини-професіонала). Адже відомо, що у складному, багатогранному і суперечливому процесі професійного становлення особливе місце посідають питання, пов'язані з професійною самосвідомістю педагога, його професійною позицією, системою професійних цінностей і ставлень.

Останнім часом становлення професійної самосвідомості досить активно розглядалося при вивченні професіоналізації особистості вчителя. Формування операційної сфери суб'єкта діяльності стоїть в центрі досліджень Т.І. Артемьєвої, Д.М. Завалишиної, Є.П. Ільїна, М.П. Нечаєва, В.Д. Шадрікова. Розвитку сфери мотивації в процесі професійного розвитку особистості приділяється велика увага у працях Б.Г. Ананьєва, М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович, В.І. Ковальова, В.Є. Мільмана та ін. Проблемам професійного самовизначення присвячені праці Є.А. Клімова, Т. В. Кудрявцева, Ю. П. Поваренкова, А.В. Сухарева, П.А. Шавіра та інших.

Особливо значущими у галузі професіоналізації є дослідження Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, К.О. Абульханової-Славської, В. А. Бодрова, А.О. Деркача, О.О. Кроніка, А.К. Маркової, які описують професіоналізацію як цілісний, безперервний процес.

В рамках цих підходів вивчаються проблеми, пов'язані з розвитком самосвідомості, виявленням вікових особливостей самосвідомості особистості, визначенням психологічних умов формування самосвідомості (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, А.В. Захарова, І.С. Кон, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, І.Н. Семенов, В.В. Столін, І.І. Чеснокова, К.В. Шорохова). Висновки з вищезгаданих досліджень використовувалися у працях О.М. Анісімової, І.В. Вачкова, Л.Н. Захарової, Н.В. Кузьміної, А.І. Ліпкіної, Т.С. Полякової, А.О. Реан, Л.А. Рибак, В.І. Слободчикова і слугували основою для вивчення професійної самосвідомості педагога.

Особливості праці вчителя досліджувалися в широкому діапазоні: від організації підготовки вчителів до психології праці вчителя, післядипломного навчання та вдосконалення його педагогічної майстерності (І.А. Зязюн, В.А. Кан-Калік, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткін, С.Д. Максименко, А.К. Маркова, В.О. Моляко, В.Ф.Моргун, М.С. Рубінштейн, В.А. Семиченко, Б.О. Федоришин, Т.С. Яценко та інші).

Окремо можна виділити дослідження психолого-педагогічних особливостей діяльності вчителя (Г.О. Балл, Р. Бернс, Ф.М. Гоноволін, Ф.Г. Зіятдінова, І.А.Зязюн, О.Г. Ковальов, Г.С. Костюк, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Куллоткін, С.Д. Максименко, Л.М. Мітіна, В.О. Моляко, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева) та вивчення динаміки Я-образу вчителя-професіонала (І.Ю. Зубкова).

Метою статті є розкриття процесу формування професійної самосвідомості молодого вчителя як умови його професіоналізації.

Професійна самосвідомість, на думку більшості дослідників, будується на базі загальної самосвідомості особистості, однак, є більш специфічною за своїм змістом. Передовсім, через неї відбувається пізнання і самооцінка професійних якостей. Водночас професійна самосвідомість є інстанцією, в якій відбувається оцінка наявних досягнень, планування напрямку саморозвитку. З іншого боку, професійну самосвідомість можна вважати вибірковою діяльністю самосвідомості, підпорядкованою завданням професійного самовизначення. Сутністю останнього є усвідомлення себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності [1; 7; 11].

Професійна самосвідомість прямо пов'язана з усвідомленням людиною себе у професійній діяльності, тобто зміст професійної самосвідомості передбачає ставлення до себе як до суб'єкта діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності і спілкуванні з оточуючими людьми та є результатом пізнання власних дій, психічних якостей, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості (когнітивного, афективно-оцінного, поведінкового) на професійну діяльність.

Так, когнітивна підструктура включає усвідомлення вчителем себе в системі педагогічної діяльності, в системі детермінованих цією діяльністю особистісних стосунків і в системі його особистісного розвитку. Поступово у вчителя на основі уявлен-

ня про себе в окремих педагогічних ситуаціях, на основі думки учнів і колег складається стійка Я-концепція, яка додає йому відчуття професійної впевненості або невпевненості.

В афективно-оцінному ставленні вчителя до себе розрізняють оцінку вчителем своїх теперішніх можливостей (актуальна самооцінка), минулих (ретроспективна самооцінка) і майбутніх досягнень (потенційна або ідеальна самооцінка), а також оцінку того, що думають про нього інші (рефлексивна самооцінка). На думку А.К. Маркової, якщо актуальна оцінка вища за ретроспективну, а ідеальна вища ніж актуальна, то це свідчить про зростання професійної самосвідомості.

Важливим завданням для педагога є формування позитивної самооцінки загалом. У вчителя, що позитивно сприймає себе, підвищується впевненість в собі, задоволеність своєю професією, ефективність діяльності. Такий вчитель прагне до самореалізації. Особливо важливим є той факт, що позитивна Я-концепція вчителя сприяє розвитку позитивної Я-концепції його учнів.

Поведінковий компонент професійної самосвідомості педагога передбачає дію на основі знань про себе і ставлення до себе.

Згадані функціональні компоненти професійної самосвідомості реалізуються у двох планах. В об'єктивному їх показником є професійна майстерність, у суб'єктивному – «Я-концепція». Теоретичний аналіз структури професійної самосвідомості вчителя показав, що її структура в загальних рисах збігається зі структурою самосвідомості особистості і є поєднанням трьох підструктур: когнітивної, афективної і поведінкової (Л.М. Мітіна, А.К. Маркова), які доповнюють одна одну [5; 9].

Професійна самосвідомість на поведінковому рівні виявляється у вигляді професійної майстерності як цілісного утворення, що формується під впливом внутрішніх (самоактуалізація, самопізнання, саморегуляція, саморозуміння) і зовнішніх (професійне навчання, соціум, його вимоги, мораль тощо)

умов, внаслідок чого змінюється «Я–концепція». Через професійну самосвідомість як особливий феномен людської психіки здійснюється саморегуляція особистістю своїх дій у професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей і емоційного ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності. Змінена «Я–концепція», своєю чергою, теж впливає на професійну майстерність.

Професійна самосвідомість молодого вчителя характеризує певний рівень його самовизначення як особистості. Особистість, що самовизначилася в професійному плані, – індивід, який усвідомлює свої життєві цілі, плани, пов'язані з самореалізацією в професійній сфері, професійні наміри (чого він хоче), свої особистісні та фізичні якості (яким він є професіоналом), свої можливості, здібності, обдарування (що він може, межі його самоудосконалення), вимоги, що пред'являються діяльністю, професійною групою (що від нього вимагають).

У міру зростання професіоналізму професійна самосвідомість змінюється. Вона розширюється за рахунок включення нових ознак розвиненої професії, що пред'являє нові вимоги до людини-професіонала; змінюються самі критерії оцінювання себе як професіонала. Розширення професійної самосвідомості виражається у зростанні кількості ознак професійної діяльності, що відображаються у свідомості фахівця, у подоланні стереотипів образу професіонала, в цілісному баченні себе в контексті всієї професійної діяльності.

Загалом більшість вчених (О.М. Боброва, С.В. Васьковська, В.М. Козієв, А.К. Маркова) відзначають, що професійна самосвідомість вимагає спеціальної роботи з розвитку, проте часто це відбувається стихійно. У педагогічній діяльності, де існує професійна необхідність підвищити ефективність цього процесу, організація і керівництво пізнавальною діяльністю, дотримання психологічних умов і принципів її розвитку можуть принести суттєві результати.

Досліджуючи велику вибірку вчителів різного рівня педагогічної майстерності на предмет професійної самосвідомості, Г.І. Метельський показав принципові відмінності у пізнанні не тільки психології учнів, змісту і способів впливу на них, але й особливостей процесу і результату власної діяльності, її переваг і недоліків [8]. Дослідник виділив три рівні розвитку у педагога здатності до рефлексії, самопізнання. Для низького рівня характерним є нестійке, фрагментарне відображення дій учнів і лише часткова їх корекція. Для середнього рівня характерне більш близьке знайомство педагога з особистістю учня, більш адекватне відображення його особливостей. Педагог виявляє здатність до стійкого і всебічного відображення себе як виконавця, але управляти своїми проявами і діяльністю на цій основі не уміє. Високий рівень – яскравий приклад єдності інформаційної і регулятивної функцій, які виявляються у педагогів як при сприйнятті учнів, так і в процесі самопізнання. Якщо, взаємодіючи з учнем, педагог накопичує інформацію про нього з метою регуляції його діяльності, то уявлення і поняття про себе, що виникають в результаті самовідображення, сприяють регуляції його виконавчої діяльності і, загалом, зростанню професійної майстерності педагога. Таким чином, дослідження Г.І. Метельського підтвердило думку про те, що система знань і умінь, яка набувається вчителем у процесі пізнання особистості учня і самопізнання, є однією з найважливіших умов творчого розв'язання педагогічних задач і слугує передумовою вдосконалення педагога як суб'єкта праці, пізнання і спілкування [8].

В.М. Козієв розглядає професійну самосвідомість педагога як складний особистісний механізм, що відіграє активну регулювальну роль у діяльності вчителя, за допомогою якого можливий активний саморозвиток, свідоме формування в самого себе професійно значущих якостей особистості, професійної майстерності [3]. Тільки у тому випадку, коли педагог знає, з одного боку, якими якостями він повинен володіти, а з іншого – якою мірою у нього розвинені ці якості, він може свідомо праг-

нути формування і розвитку цих якостей у себе. Тільки знання і зіставлення особистістю своїх психологічних особливостей з вимогами професійної діяльності може стимулювати в майбутніх педагогів активність, спрямовану на самоудосконалення і самовиховання необхідних якостей.

На відміну від згаданих вище дослідників, котрі розглядають професійну самосвідомість як процес професійного самопізнання, усвідомлення і зіставлення особистістю власних особливостей з вимогами реальної професійної діяльності, Л.М. Мітіна [9] низький рівень розвитку професійної самосвідомості вчителя пояснює усвідомленням і самооцінкою лише окремих властивостей і якостей, які складаються в нестійкий образ, що визначає неконструктивну поведінку і педагогічну взаємодію. У педагогів з високим рівнем професійної самосвідомості цілісний образ Я вписується в загальну систему ціннісних орієнтацій, пов'язаних з усвідомленням цілей своєї професійної діяльності і засобів, необхідних для їх конструктивного досягнення.

У дослідженні Н.В. Кузьміної було показано, що викладачам високого рівня продуктивності властиве безперервне самопізнання, засноване на гармонійному поєднанні всіх компонентів досвіду, пізнанні інших людей і самого себе (висока аутопсихологічна компетентність). Їм властиві найбільш адекватна самооцінка, особлива чутливість до переваг і недоліків власної особистості та діяльності, уміння зрозуміти причини своїх творчих успіхів і невдач, уміння аналізувати і узагальнювати результати власної професійної діяльності, порівнювати їх з роботою інших вчителів.

Високопродуктивні педагоги завдяки умілій діагностиці своїх професійних можливостей успішно регулюють власні педагогічні дії, у розв'язанні навчально-виховних завдань досягають високого рівня – не тільки моделюють систему знань учнів, але й формують у них необхідні ціннісні орієнтації і властивості особистості [4].

Питання про професійну самосвідомість перебуває у нерозривному зв'язку з проблемою самовизначення особистості педагога. Так, П.А. Шавір вважає, що міра сформованості професійної самосвідомості випускника вищого навчального закладу може бути показником успішності й завершеності його професійного самовизначення. Тому врахування особливостей професійної самосвідомості, пошук резервів його вдосконалення є передумовою успіху всієї роботи з профорієнтації у вищому навчальному закладі.

Яка ж динаміка професійного самопізнання студентів вищого педагогічного навчального закладу?

Студентський вік – початок переходу від юності до дорослості, найважливіший період розвитку самосвідомості й зрілої самооцінки. У завершальній стадії знаходиться і професійне самовизначення студентів. Все це робить не тільки можливою, але і необхідною спеціальну роботу з управління процесом професійної самосвідомості студента, формування його професійної Я-концепції. Розглянемо особливості формування професійної Я-концепції молодого професіонала.

Становлення професійної Я-концепції – це складний та тривалий процес. На *рівні Я-ідеального* відбувається становлення ідеального образу «Я-професіонала». Важливим процесом тут є інтеграція знань про моделі професійності в єдину модель (причому можуть використовуватися або існуючі теоретичні моделі, або це може бути об'єднанням особистісних рис відомих професіоналів, або ця модель може відображати особистість значущого професіонала тощо), емоційне сприйняття цього образу та виникнення мотивації, установки на досягнення цього образу, тобто спрямованості на професійну самореалізацію.

На *рівні Я-реального* відбувається рефлексія професійних умінь, якостей та формування на цій основі реального образу «Я-професіонала», оцінка цього образу з точки зору відповідності його ідеальному образу «Я-професіонала» та професійне самовдосконалення.

На рівні Я-дзеркального відбувається рефлексія ставлення до особистості інших професіоналів, причому у деяких випадках професійна самооцінка особистості дуже залежить від оцінки інших професіоналів; звідси може виникнути прагнення відповідати очікуванням значущих професіоналів.

Загальновідомо, що рушійною силою процесу професійного розвитку суб'єкта діяльності, як і розвитку загалом, є суперечності між можливостями людини і вимогами діяльності. У студентів вищого педагогічного навчального закладу воно виявляється у вигляді суперечності між уявленнями про професію педагога та її реальною сутністю, з одного боку, і між уявленнями про себе як суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності та своїми реальними можливостями, з іншого.

Аналіз причин незадоволеності професійним вибором і негативного ставлення до професії педагога показує, що вони найчастіше пов'язані з недостатнім знанням сутнісних особливостей педагогічної професії, передовсім з нерозумінням потенціалу її мотивації, тобто можливостей задоволення базових потреб особистості: у спілкуванні, пізнанні, соціальному визнанні, самоповазі, самореалізації і творчості.

Стійке позитивне ставлення студента до себе як суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності є критерієм завершеності процесу його професійного самовизначення, а також показником того, що професійне навчання має для нього особистісний сенс. Проте, як показують дослідження, позитивне ставлення до себе як до суб'єкта педагогічної діяльності характерне далеко не всім студентам старших курсів. Зокрема, якщо на першому курсі дві третини студентів вважають, що зможуть стати хорошими педагогами, то на четвертому курсі – близько половини. Менше половини студентів п'ятого курсу вважають, що володіють якостями, необхідними для успішної роботи вчителем.

Таким чином, професійна самосвідомість є неодмінною психологічною умовою ефективності процесу професійного становлення молодого педагога. На ефективність цього процесу

позитивно впливає активне і систематичне професійне самопізнання, яке спрямоване на формування адекватного уявлення про себе як про суб'єкта майбутньої педагогічної діяльності.

У ході професійного навчання і підготовки до педагогічної діяльності уявлення про професію і про себе як майбутнього педагога доповнюються і розширюються, результатом цього є відчуття особливого значення професійного навчання. Професійна самосвідомість як неодмінна психологічна умова ефективності процесу професійного становлення молодого педагога проходить ряд етапів, а саме: формування ідеальної моделі «Я-професіонал», актуалізація особистісної рефлексії щодо порівняння реального та ідеального образів «Я-професіонала», стимуляція особистісного зростання для досягнення ідеального образу «Я-професіонала».

Подальшого наукового пошуку потребують проблеми мотивації молодого педагога, вплив суспільної дійсності на становлення і розвиток його професійної самосвідомості, а також окремі її складові.

1. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.

2. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущих педагогов / Е.И. Исаев, С.Г. Косарецкий, В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 3. – С. 57–66.

3. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / В.Н. Козиев. – Л., 1980. – 21 с.

4. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.

5. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. – С. 150–151.

6. Маркова А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 190 с.

7. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 226 с.

8. Метельский Г.И. Психологические особенности гностической деятельности учителя / Г.И. Метельский. – Л.: ЛГУ, 1979. – 109 с.
9. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М.: Флинта, 1998. – 200 с.
10. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
11. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
12. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
13. Шадриков В.Д. Психологический анализ деятельности как системы / В.Д. Шадриков // Психол. журнал. – 1980. – Т. 1. – № 3. – С. 33–46.
14. Шавир П.А. Психологический анализ профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.

Галян И.М. Формирование профессионального самосознания как условие становления профессионала.

В статье раскрываются вопросы развития профессионального самосознания. В частности отмечается, что профессиональное самосознание является неперемным психологическим условием эффективности процесса профессионального становления будущего педагога. Указывается, что продуктивность этого процесса оказывает положительное влияние на активное и систематическое профессиональное самопознание, направленное на формирование адекватного представления о себе как субъекте будущей педагогической деятельности.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, самопознание, актуальная самооценка, ретроспективная самооценка, потенциальная самооценка, самоактуализация, саморегуляция.

Galyan I. Forming professional consciousness as a condition of the professional becoming.

The article deals with the problems of the professional self-consciousness development. Professional self-consciousness is an essential psychological condition of the efficiency of the process of a future teacher professional formation. The positive influence of the active and systematic professional self-consciousness which is directed to forming adequate imagination about oneself as a subject of the future pedagogical activity is underlined.

Key words: professional self-consciousness, self-knowledge, actual self-evaluation, retrospective self-evaluation, potential self-evaluation, self-actualization, self-regulation.

